

filozoflar, kendi sistemlerini kurarken ilimlere genel bakışta bulunmak ve ilimlerin tasnifini yapmak durumundaydı. Fârâbî de bu geleneğe uyarak *et-Tevtî'e fi'l-mantîk*, *el-Elfâzü'l-müstâ'mele fi'l-mantîk*, *Tahşîlû's-sa'âde* ve *et-Tenbîh 'alâ sebîlî's-sa'âde* gibi eserlerinde ilimlerin birbirine oldukça yakın tasniflerinden söz etmiştir. *İhşâ'ü'l-'ulûm* ise onun yalnız ilimler tasnifini konu alan eseridir. Yazıldığı tarihten itibaren bilim ve kültür çevrelerinde büyük ilgi uyandıran, etkisi Doğu'da olduğu kadar Batı'da da yüzyıllar boyu devam eden bu eserde Fârâbî kendi yaşadığı dönemde eğitim ve araştırmaya konu olan ilimleri beş ana başlık (fasıl) altında toplayıp değerlendirmiştir.

Eserin ilk faslı dil ilmine ve buna bağlı olarak lugat, sarf, nahiv, yazı, okuma ve şiire ayrılmıştır. Bu kısımda öncelikle bütün dillerde ortak olan genel kurallar hakkında bilgi verilir ve dilin yapı taşları mahiyetindeki tek ve birleşik lafızların önemi belirtilir. İkinci fasıl mantıkla ilgilidir. Fârâbî mantık ilmini zorunlu kılan sebepleri, mantığın faydalarını, ilmi araştırmalarda bir yöntem olarak kullanılmasının gerekli olduğunu anlattıktan sonra mantığın konusu, bölümleri, eğitim ve öğretimdeki önemi üzerinde durur. Ayrıca dil ve mantık arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeker. Üçüncü fasıl matematik ilimleri hakkındadır. Bu kapsamda aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, mekanik ve kaldıraçlar söz konusu edilmiştir. Dördüncü fasıl fizik ve metafiziğe ayrılmıştır. Filozof, fiziğin konusunu teşkil eden cisimleri önce sinâî ve tabii olmak üzere iki kısma ayırarak inceler. Aristo'nun tabiat ilimleri alanına giren sekiz eseri kendisinden sonra Yeniçağ'a kadar bu konuda başlıca örnek kabul edildiğinden Fârâbî de aynı geleneğe bağlı kalarak söz konusu sekiz kitabı tabiat ilimlerinin bölümleri olarak zikreder. Metafiziği "el-il-mü'l-ilâhî" adıyla verirken temel aldığı örnek yine Aristo'nun *Metafizika*'sıdır. Felsefenin bu temel disiplinini önce varlığın varlık olarak yorumunu konu alması, diğer bütün teorik ilimlerin ilkelerini vermesi ve son olarak da cisimle ilişkisi bulunmayan mânevî varlıklar alanını araştıran bir ilim olması bakımından üçe ayrılarak değerlendirir. Beşinci fasılda medenî ilimlerle fıkıh ve kelâm ilimlerini bir başlık altında tanıtır. Filozofun "medenî ilim"den kastı ahlâk ve siyasettir. Fârâbî, burada fıkıh ve kelâmî da pratik ilimlerden saymakla kendisinden önce ve sonra bu konuda yazan müelliflerden farklı bir

anlayış ortaya koymuştur. Zira ona göre kelâm, sadece inanç konusunda doğru ve kesin bilgi elde etmeyi değil aynı zamanda o bilgiyi hayata geçirmeyi de amaçlar. Bazı kütüphane kataloglarında müstakil bir kitap olarak yer alan bu faslı Muhsin Mehdî *Kitâbü'l-Mille* ile birlikte yayımlamıştır (Beyrut 1967, s. 69-76).

İhşâ'ü'l-'ulûm, X. yüzyıl İslâm toplumunda eğitim ve araştırmaya konu olan ilimler hakkında derli toplu bilgi vermek, her ilmin mahiyeti, muhtevası ve faydasına dair okuyucuyu aydınlatmak amacıyla kaleme alınmış bir el kitabı niteliğini taşımaktadır. Eserin, ayrıntıda bazı farklar bulunmakla birlikte bu konuda çalışma yapan sonraki müellifler için başlıca ilham kaynağı olduğu genellikle kabul edilmektedir. Meselâ İhvân-ı Safâ'nın *Resâ'il*'i, Hârizmî'nin *Mefâtîhu'l-'ulûm*'u, İbn Sînâ'nın *Aksâmü'l-'ulûm*'i, 'akliyye'si, Fahreddin er-Râzî'nin *Câmî'u'l-'ulûm*'u, İbnü'l-Ekfânî'nin *İrşâdü'l-kâşid ilâ es-ne'l-makâşid*'i ile İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sindeki ilimler tasnifi, Taşköprizâde'nin *Miftâhu's-sa'âde*'si, Kâtib Çelebi'nin *Keşfü'z-zunûn*'u ve nihayet Sıddîk Hasan Han'ın *Ebcedü'l-'ulûm*'u bunların en tanınmışlarıdır.

İhşâ'ü'l-'ulûm'un erken dönemde Latince ve İbrânic'e çevrildiği bilinmektedir. Eserin üç ayrı tercümesi gerçekleştirilmiş, ilki Dominicus Gundissalinus, ikincisi Gerard de Cremona, üçüncü tercüme de Avendauth'a mal edilerek yayımlanmıştır. Bunlardan Gundissalinus, *De Divisione philosophiae* (felsefenin taksimi) adlı eserinde *İhşâ'ü'l-'ulûm*'dan büyük ölçüde alıntılar yapmıştır. Araştırmacı L. Baur, Moris de Wolf ve P. Maurice Bouyges, yazdıkları makalelerle anılan eserin Latin müellifleri üzerindeki etkisini göstermişlerdir. Farmer'a göre XII. yüzyılın sonlarına doğru Gerard'ın Öğrencisi olan Morlaylı Daniel bu eseri İngiltere'ye götürmüştür. *İhşâ'ü'l-'ulûm*'un tenkitli metnini yayımlayan Osman Emîn bu konuda yaptığı bir araştırmayı eserin baş tarafında neşretmiştir (*İhşâ'ü'l-'ulûm*, neşredenin girişi, s. 18-23).

Eserin Latince tercümesi 1638'de Paris'te yayımlanmıştır. Muhammed Rızâ eş-Şebîbî, Necef nüshasını esas alarak Sayda'da çıkan *el-'İrîân* dergisinde Arapça neşrini gerçekleştirmiş (1921, IV, 11-20, 130-143, 241-257), daha sonra Osman Emîn yine tek nüshaya dayanarak yeni bir neşrini yapmış (Kahire 1350/1931) aynı yıllarda González Palencia da eserin iki ayrı Latince tercümesiyle Arapça metnini

ve İspanyolca'ya yaptığı tercümeyi birlikte yayımlamıştır (*Catálogo de las ciencias de Alfarabi*, Madrid 1932). Üçü de az çok kusurlu olan bu neşirlerin ardından Osman Emîn, ilk defa eserin altı nüshasını karşılaştırmak suretiyle ilmi neşrini gerçekleştirmiş (Kahire 1949), Ahmet Ateş de bu metni esas alarak eseri *İlimlerin Sayımı* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (Ankara 1955). *İhşâ'ü'l-'ulûm*'u Eilhard Wiedemann Almanca'ya ("Üeber al-Fârâbî's Aufzählung der Wissenschaften [De Scientiis]", *Sitzungsberichte der Physikalischmedizinischen Sozietat in Erlangen*, XXXIX [Erlangen 1907], s. 74-101), Maurice Bouyges Fransızca'ya ("Notes sur les philosophes arabes connus des latins au moyen âge [sur le De Scientiis d'Alfarabi]", *Mélanges de l'Université de Saint-Joseph*, IX/2 [Beyrut 1924], s. 49-70), Fevzî M. Neccâr İngilizce'ye ("The Enumeration of the Sciences", [ed. Ralph Lerner – Muhsin Mahdi, *Medieval Political Philosophy* içinde], Canada 1963, s. 22-30), Manuel A. Alonso İspanyolca'ya ("De Scientiis", *Al-Andalus*, XII [Madrid 1947], s. 299-338) çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fârâbî, *İhşâ'ü'l-'ulûm* (nşr. Osman M. Emîn), Kahire 1949, neşredenin girişi, s. 18-30; a.e.: *İlimlerin Sayımı* (trc. Ahmet Ateş), Ankara 1955; Sâid el-Endelûsî, *Tabakâtü'l-ümem* (nşr. L. Şeyho), Beyrut 1912, s. 53; İbrâhim Medkûr, *Eşerü'l-'Arab ve'l-'İslâm fi'n-nehdati'l-Evrûbiyye*, Kahire 1970, s. 166-169; Hüsâm el-Âlûsî, "Takşîmü'l-'ulûm ve mekânâtü'l-felsefeti minhâ", *Mecelletü'l-üstâz*, XV, Bağdad 1967-68, s. 521; Sabîh Sâdık, "el-Fârâbî ve eşeruhü fi'l-fikri'l-Evrûbî", *el-Mevrid*, IV/3, Bağdad 1395/1975, s. 109-138.

MAHMUT KAYA

İHŞİD

(الإشيد)

Soğd ve Fergana emîrleriyle
İhşîdî hükümdarlarına verilen
bir unvan.

Kelimenin Eski Farsça'da "parlak, zeki" anlamına gelen *hşeyte* (خشینه) veya "hükümdar, emîr" mânasındaki *hşâyesiyeden* (خشاينيه; orta dönem ve modern Farsça'da şah) türediğine dair görüşlerin yanında (*EP* [İng.], III, 1060) Türkçe ak kelimesiyle Farsça "güneş" anlamına gelen *şidin* birleşmesinden oluştuğu görüşü de vardır (Poole, s. 79). İhşîd Arapça "melikü'l-mülûk" ifadesinin karşılığıdır. Soğd ve Fergana hükümdarlarının İslâm öncesi dönemden beri kullandıkları bu unvan daha sonra İhşîdî hükümdarlarına verilmiştir.

İhşid unvanının Araplar'ın Mâverâün-nehir'i fethi sırasında Soğd bölgesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Makdisî, Semerkant hükümdarının (ihşid) sara-yının Mâyemurg'da bulunduğunu kay-deder (*Ahşenü't-tekâsım*, s. 279). Ya'kü-bî, Abbâsî Halifesi Mehdi-Billâh'ın elçiler gönderip itaatlerini sağladığı hükümdar-lar arasında Soğd ihşidini de zikreder (*Târîh*, II, 397). İbn Hurdâzbih, Fergana hü-kümdarlarına da ihşid denildiğini söyler (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 40). Müellifi meçhul *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssaş* adlı eserde (s. 421) Fergana hükümdar-la-rına ihşid, Soğd hükümdarlarına ise "beg-tegin" denildiği kaydedilmektedir. İbnü'l-Esir'e göre 133 (751) yılında Şâş (Taşkent) melikine karşı Fergana ihşidi Çin hüküm-darından askerî yardım almıştır (*el-Kâ-mil*, V, 449). Mu'tasım - Billâh dönemin-de Fergana'dan gelip Abbâsîler'in hiz-metine giren bir Türk ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç, Halife Râzî - Bil-lâh'tan ihşid unvanını almış (326/938 veya 327/939), bu unvan daha sonraki İhşidî hükümdarları tarafından da kullanılmış-tır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kübi, *Târîh*, II, 397; İbn Hurdâzbih, *el-Me-sâlik ve'l-memâlik*, s. 40; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsım*, s. 279; Muhammed b. Ahmed el-Hâ-rizmî, *Mefâtihu'l-ulûm*, Kahire 1342/1923, s. 73; *Mücmelü't-tevârih ve'l-kıssaş* (nşr. Muham-med Ramazânî), Tahrân 1318 hş., s. 421; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 449; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 58; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, V, 484; Stanley Lane Poole, *Düvel-i İslâmiyye* (trc. Halil Edhem [Eldem]), İstanbul 1345/1927, s. 79; C. E. Bos-worth - Sir G. Clauson, "Al-Xwârazmi on the Peoples of Central Asia", *JRAS*, sy. 1-2 (1965), s. 2-12; Hamdi Alaslan, "Orta-Doğuda Türk As-kerî Devlet Varlığının İnkişafı", *TDA*, sy. 81 (1992), s. 123-144; C. E. Bosworth, "İkhşid", *IE²* (İng.), III, 1060; Franz Grenet - Nicholas Sims-Williams, "Ekşid", *EIr*, VIII, 289-290.

AHMET AĞIRAKÇA

İHŞİDİLER

(الإخشيديون)

Mısır, Suriye ve Filistin'de
935-969 yılları arasında
hüküm süren bir Türk hânedanı.

Abbâsî Devleti'nde merkezî otoritenin zayıfladığı dönemlerde Mısır'da kurulan hânedanın adı, kurucusu Muhammed b. Tuğç'a verilen "ihşid" unvanından gel-mektedir. Fergana hükümdar ailesine mensup olan Muhammed b. Tuğç'un de-desi Cuf, Bağdat'a gelip Halife Mu'tasım-

Billâh'ın hizmetine girmiş bir Türk ku-mandanı idi. Mu'tasım'dan sonra Vâsiğ-Billâh ve Mütevekkil-Alellah'ın emrinde çalışan Cuf ölünce oğlu Tuğç, Mısır'a gide-rek Tolunoğulları'nın hizmetine girdi. An-cak Tolunoğulları ile arasının açılması üze-rine Halife Müktefi-Billâh'ın emriyle Su-riye bölgesindeki Karmatîler'i etkisiz hâ-le getirip Mısır'a yürüyen Muhammed b. Süleyman el-Kâtib'in ordusuna katıldı. Muhammed b. Süleyman, Mısır'da Tolu-noğulları'nın hâkimiyetine son verince onu Kınnesrîn valiliğine getirdi. Tuğç bir süre sonra Muhammed b. Süleyman ile birlik-te Bağdat'a gitti. Burada Vezir Abbas b. Hasan el-Cercerâî ile arası açıldığından Halife Müktefi-Billâh, vezirin etkisiyle onun oğulları Muhammed ve Ubeydullah ile birlikte hapse atılmasını emretti. Tuğç hapiste öldü, oğulları ise serbest bırakıl-dı (294/906-907).

Muhammed ve Ubeydullah, Hamdâno-ğulları'ndan Hüseyin b. Hamdân b. Ham-dûn ile anlaşip Vezir Abbas b. Hasan'ı or-tadan kaldırdılar. Muhammed b. Tuğç, bu olayın ardından Mısır Valisi Ebû Mansûr Tekin'in hizmetine girdi. 302 (914-15) yı-lında Mısır'a saldıran Fâtımîler'in berta-raf edilmesinde önemli rol oynadı. Bu sa-yede Ebû Mansûr Tekin'in en yakın adaml-arı arasında yer aldı ve Hama valisi oldu. 307'de (919) Fâtımîler'le yapılan savaşta gösterdiği başarılar Abbâsîler'in dikkati-ni çekti. Bu yıllarda Tekin ile arası açılan Muhammed b. Tuğç'u Halife Muktedir-Billâh 316'da (928) Remle, 319'da (931) Dimaşk valiliğine tayin etti. Ancak Mu-hammed b. Tuğç'un gözü Mısır valiliğinde idi. Nihayet Halife Kâhîr-Billâh onu 321 (933) yılında Mısır genel valiliğine getir-mek zorunda kaldı. Durumundan emin ol-mak için Mısır'a gitmeyip Dimaşk'ta bek-leyen Muhammed b. Tuğç bir ay sonra görevinden azledildi. Râzî-Billâh halife olunca onu yeniden Mısır valiliğine tayin etti. Böylece Mısır'da İhşidîler dönemi-nin temelleri atılmış oldu (Ramazan 323 / Ağustos 935).

Halife Râzî-Billâh, 326 (938) veya 327 (939) yılında kendisine eski Fergana Türk hükümdarlarının kullandığı "ihşid" unva-nını verdi; Mısır ve Suriye camilerinde hutbelerde adı halifenin adıyla birlikte anılmaya başlandı.

Muhammed b. Tuğç, Mısır'da yönetimi tam anlamıyla ele aldıktan sonra halkın gönlünü kazanmaya çalıştı. Onun Mısır'da hâkimiyeti ele geçirdiği sırada devlet

adamlarının, ayrıca Fâtımîler'in gözü bu-raya dikilmiş, Abbâsî hilâfet merkeziyle arasının bozulması üzerine Suriye'ye ge-len eski emirü'l-ümerâ Muhammed b. Râik Mısır üzerindeki emellerini açığa vur-maya başlamıştı. Mısır'a yürüyen İbn Râik, Muhammed b. Tuğç ile Arîş'te kar-şılaştı ve yenilgiye uğradı (15 Ramazan 328 / 24 Haziran 940). Ancak Muhammed b. Tuğç'un kendisini takiple görevlendirdiği kardeşi Ebû Nasr Hüseyin'i Lücûn (Lecûn) denilen yerde mağlûp etti (4 Zil-hicce 328 / 10 Eylül 940). Bu savaşta Ebû Nasr'ın öldürülmesinden üzüntü duyan İbn Râik, Muhammed b. Tuğç'tan özür di-leyerek onun gönlünü almayı başardı. Da-ha sonra iki taraf arasında Remle'yi sınır kabul eden bir antlaşma yapıldı. Buna gö-re Remle dahil olmak üzere Mısır İhşidî-ler'e, Suriye ise İbn Râik'e ait olacak ve İbn Râik'e yıllık 140.000 dinar vergi öde-necekti.

Halife Râzî-Billâh'ın yerine geçen Müt-takî-Lillâh, Mısır'ın Muhammed b. Tuğç'a ait olduğuna dair yeni bir menşur gön-derdi. Muhammed b. Tuğç, İbn Râik'in ölümünden sonra Dimaşk üzerine yürü-yüp bütün Suriye'yi ele geçirdi. Bağdat'ta Emirü'l-ümerâ Tüzûn'ün baskıları kar-şısında zor durumda kalıp Musul'a git-miş olan Halife Müttakî-Lillâh'ın daveti-ni kabul ederek onunla Rakka'da buluştu. Halifeye hediyeler sunup bağlılığını bildir-di ve kendisini Mısır'a davet etti. Halife, Muhammed b. Tuğç'un davetini kabul et-medi. Ancak kendisine bağlılığından dola-yı Mısır'ın yönetimini otuz yıl süreyle ona verdi. Oğlu Ebû'l-Kâsım Ünûcûr'un veli-ahtlığını da kabul etti (333/944). Muham-med b. Tuğç, ertesi yıl İhşidî kuvvetlerini yenerek Halep ve Humus'u ele geçirdik-ten sonra Dimaşk'a da girmeyi başaran Seyfûddeve el-Hamdânî'yi savaşmaksızın Dimaşk'ı terketmeye mecbur etti. Onu takip ederek Humus'a, ardından Kınnes-rîn'e geldi. Burada yapılan savaş İhşidî ordusu kazandı (334/945-46). Bütün Ku-zey Suriye'nin Hamdânîler'e, güneyin de İhşidîler'e ait olacağına dair yapılan ant-laşmadan sonra Muhammed b. Tuğç Di-maşk'a gitti ve orada öldü (Zilhicce 334 / Temmuz 946). Daha önce Bizans İmpara-toru I. Romanos Lakapenos'la iyi ilişkiler içerisinde bulunan ve onunla mektupla-şarak 325'te (937) esir mübâdelesi ger-çekleştiren Muhammed b. Tuğç vefat et-tiği yıl Mısır, Suriye ve Sugûrüşşâm emiri sıfatıyla Bizans ile esir mübâdelesi yap-mak için çalışmaktaydı.